

1544
A
ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ԴԱՇՏԻ ԲՆԱ-ԿԼԻՄԱՅԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Արարատյան դաշտը կամ միջինարաքսյան միջլեռնային գոգավորությունը Հայկական լեռնաշխարհի այն հատվածներից է, որը, շնորհիվ իր բնակլիմայական բարենպաստ պայմանների, բերրի հողերի, փոքրիկ գետակների ու տաք, շոր-ցամաքային կլիմայի, դեռ շատ հնուց դարձել է մարդկային հասարակության, մշակույթի զարգացման կարևոր օջախներից մեկը: Հայկական լեռնաշխարհի այս ամենաբնորոշ հարթությունը տարածվում է Արաքս գետի երկու ափերով՝ Ախուրյան գետի խառնուրդից մինչև Մեղրու կիրճը՝ մոտ 200 կմ երկարությամբ (հաշվի է առնված նաև Նախիջևանի հարթավայրը): Լայնությունը հյուսիս-արևմտյան մասում (Արագածի փեշերից մինչև Հայկական պարը) հասնում է 40 կմ, իսկ հարավ-արևելք գնալով նեղանում և ավարտվում է Մեղրու կիրճի մոտ: Ընդհանուր առմամբ այն ունի եռանկյունի ձև:

Այս ամբողջ տարածությունը ընդհանուր կովկասյան դիրքավորման մեջ ձգվելով հյուսիս-արևմտյան, հարավ-արևելյան ուղղությամբ, Սադարակի մոտ (Արագոյան կայարան), Գայլի դռներ կոչվող վայրում, Հայկական պար լեռնաշղթայի պալեոգոյան ֆունդամենտի ելուստներում բաժանվում է երկու գոգավորության՝ միջին արաքսյան (Արարատյան) և Նախիջևանյան:

Ուսումնասիրություններով պարզված է, որ Արարատյան գոգավորության երկրաբանական առաջացումը կապված է միջլեռնային սինկլինալ իջվածքների հետ, որը հետագայում լցվել է գրեթե սինկլինարային վիժվածքներով ու լճային-գետային նստվածքներով: Արարատյան հովտի հարթությունը տարբեր վայրերում ընդհատվում է հրաբխային փոքրիկ կոներով ու այլ նստվածքներով: Դրանցից են Խորվիրապի, Մեծամորի, Արշալույսի, Արմավիրի հրաբխային երիտասարդ կոները, ինչպես նաև գրեթե սինկլինարային արտավիժումները, Արտենի—Փարաբար—Ախամզալու—Վեդի—Սադարակ ուղղությամբ ձգվող բարձունքները:

Իր երկրաբանական կառուցվածքով Արարատյան գոգավորությունը ներկայացնում է ձևաբանական երկու աստիճաններ:

ա) Արարատյան հարթություն—Սա տեղավորված է ծովի մակերևույթից 800—1000 մ բարձրության վրա և բաղկացած է մինչև 400 մ հաստության հասնող լճային նստվածքից:

բ) Նախալեռնային սարահարթ—Տեղավորված է 1200—1600 մ բարձրության վրա և բաղկացած է նեոգեն, անտրոպոգեն և ֆոլգային կոմպլեքսից, պիրոկլաստոլիտներից, լավաների ծածկոցներից և հրաբխային կոներից:

Արտաշատ—Հոկտեմբերյան գոգավորությունը հյուսիս-արևմտյան մա-

սում սահմանափակվում է թալինի սարահարթով, իսկ հարավային կողմից՝ Հայկական պար լեռնաշղթայի հյուսիսային լանջերով:

Հոկտեմբերյան—Արտաշատ գոգավորութունը հյուսիսից սահմանափակվում է Վեդու սարերով, Գեղամա լեռնաշղթայի հարավային վերջավորութուններով և, վերջապես, Արագածի լեռնազանգվածով:

Արարատյան գոգավորության մյուս բաղկացուցիչ մասը նախալեռնային սարահարթն է, եղվարդի սարահարթը: Այն տեղավորված է Քասախ, Հրազդան և Ջրվեժ գետերի հովիտներում և ունի միջին հաշվով 1200—1600 մ բարձրություն: Սարահարթի կենտրոնական մասում բարձրանում է խիստ հողմահարված Արայի լեռը: Սարահարթը բաղկացած է դոլերիտային լավաներից: Աշտարակից հարավ դոլերիտային զանգվածները բավական մեծ թեքությամբ իջնում են ցած և հասնում մինչև չորրորդական ժամանակաշրջանի լճի հատակը: Այդ իջվածքը հատկապես լավ երևում է Երևան—Ֆոանգանոց հատվածում:

Արաքս գետը հոսելով գոգավորության ցածրադիր մասերով, իր մեջ է առնում մի շարք գետեր և հեղեղատներ, որոնցից են Քասախը, Հրազդանը, Մաստարան, Վերին Աղատանը և այլն: Այս գետակները և Արաքս գետը մեծ դեր են խաղացել Արարատյան դաշտի այժմյան ռելիեֆի ձևավորման գործում: Լեռներից իջնող արագահոս գետակների բնույթի ուսումնասիրությամբ այժմ ապացուցված է, որ Արարատյան դաշտում տեղի է ունենում մակերևույթի բարձրացում: Սա բացատրվում է նրանով, որ լեռնային գետակների՝ դեպի դաշտ իջեցրած մասսան հավաքվում է այն վայրերում, ուր գետը դուրս է գալիս հարթավայր: Եվ իրոք, Արաքսի ձախ վտակները իջնելով սարահարթից, անմիջապես չեն լցվում Արաքսը, այլ որոշ տարածություն հոսում են համարյա նրան զուգահեռ ելապա թափվում նրա մեջ: Այս ընթացքում գետերը իրենց բերած նյութը բեռնաթափում են սարահարթին մոտիկ վայրերում, առաջացնելով բարձունքներ: Քասախ, Հրազդան, Մաստարա և այլ գետակներ իրենց հետ բերում են մեծ քանակությամբ ալյուվիալային և պոլլուվիալային նյութեր, որոնք և գոյացնում են բարձունքներ: Քասախ գետի համար ճանաչված է Ոսկեվազ—Ֆոանգանոց բարձունքը, Հրազդանի համար՝ Երևանից հարավ Հրազդանի մոտի բարձունքը, Հոկտեմբերյան—Լուկաշին բարձունքը՝ Մաստարայի համար, Իգդիրի բարձունքը՝ Ղազանչի գետի համար: Իսկ Արաքս գետի համար ճանաչված է Մարգարայի բարձրությունը: Մարգարայի մոտ Արաքս գետը Փշատավան գյուղի շրջանում գտնվող ցածրության մեջ բեռնաթափվում է և այնուհետև հոսում է Մարգարայի բարձունքի միջով:

Ինչպես բոլոր գետերը, այնպես էլ Արաքսը, իրենց այս բնույթի շնորհիվ հաճախակի փոխում են իրենց հունը, առաջացնելով նոր հեղեղումներ: Գետահունի բնական շարժումների արգասիք են բազմաթիվ հին գետահունների ու տեղափոխների առկայությունը Արարատյան դաշտում: Հաշված է միայն Քասախ գետի համար երկու տեղաս և երեք գետահուն:

Արարատյան դաշտը չնայած իր չոր-ցամաքային կլիմայի, ունի նաև ջրային ռեսուրսներ, որոնք օգտագործվել են դեռևս նախնադարյան համայնքների կողմից: Բացի լեռնային գետակներից, Արարատյան հովտի ջրային ռեսուրսների բաղկացուցիչ մասն են կազմում արտեզյան ծագում ունեցող աղբյուրներն ու լճակները: Վերջինները կենտրոնացած են էջմիածնի և Հոկտեմբերյանի շրջանի միջև ընկած տերիտորիաներում, Այդր լճի, Մեծամորի

հանվայրի շրջանում: Զրային այս աղբյուրների առաջացումը հրկրաբանական տեսակետից կապվում է Արագածի և Մասիսի ու Հայկական պարի ջրասնման սնստեմի հետ: Մթնոլորտային տեղումներով հանված ջրերը ձգվելով երկրի խորքը, հանդիպելով ջրակայուն նստվածքների, հավաքվում են և ճնշում դեպի վերև: Այդ լճի շրջանում երկրի մակերևութի վրա երևացող երիտասարդ հրաբխային լավաները իրենց ծակոտկենության հետևանքով ջուրը բարձրացնում են դեպի երկրի մակերեսը, առաջացնելով բազմաթիվ աղբյուրներ:

Երկրաբանական այսպիսի երևույթի արդյունք են Այդր լիճը, Մեծամորի հանվայրի շրջանում գտնվող աղբյուրները և ինքը՝ Մեծամոր գետը¹:

Արարատյան հարթության նորագույն երկրաբանական ծածկույթի ունիվերսալ հարթ է՝ տեղ-տեղ թմբերի և ալիքավոր խորոգորդությունների առկայությամբ: Տերիտորիայի ընդհանուր գոգավորության հետևանքով շրջակա բարձր լեռների ու սարահարթերի վրա թափվող մթնոլորտային տեղումների մեծ մասը ներծծվելով, հասնում է Արաքս գետի հովիտը և բարձրացնում գրունտային ջրերի մակարդակը:

Հարյուր հազարավոր տարիների ընթացքում ներծծվող գրունտային ջրերը իրենց հետ հարթավայր են տեղափոխում մեծ քանակությամբ լուծելի միացություններ՝ աղեր, որոնք գոյանում են լեռնային ապառների հողմահարումից:

Ինչպես անցյալում, այնպես էլ այժմ կլիման շոր է ու շոգ: Ամառվա շոգ օրերին, սակայն մթնոլորտային տեղումների բացակայության պայմաններում, տեղի է ունենում գրունտային ջրերի վերելակ հոսանք դեպի հողի մակերեսը և գոլորշիացում, որի հետևանքով հողի երեսին և որոշ խորության վրա կուտակվում են լուծված աղեր և առաջացնում աղուտ ու ալկալի հողեր: Ստորերկրյա ջրերի կամ աղբյուրների ելքի վայրերում, ինչպես նաև գետերի վարարահունիքում երբեմն հանդես են գալիս նաև ճահճային և մարգագետնային հողակազմող պրոցեսներ: Հարթավայրի ունիվերսալ բարձրադիր մասերում, անապատային գոտու ոչ փարթամ բուսականության պայամաններում ձևավորվել են նաև օրգանական նյութերով աղքատ գորշ հողեր:

Թվարկված հողատիպերը երկար ժամանակ ենթարկվել են մարդու բազմամյա աշխատանքի ներգործությանը և վերածվել այսպես կոչված կուտուր-ոռոգելի հողերի:

Միջլեռնային գոգավորության բնա-կլիմայական այսպիսի պայմանները մեծապես ազդել են Արարատյան հովտում հաստատված տոհմա-ցեղային կոլեկտիվների կյանքի վրա: Իրենց տնտեսության հիմքում ունենալով վաղ երկրագործությունն ու անասնապահությունը, Արարատյան դաշտի վաղ երկրագործները բնակատեղիներ են հիմնել փոքրիկ գետակների կամ հեղեղատների ափերին, որոնք զարնան հեղեղումների ժամանակ առատ տիղմ են իջեցրել սարերից, իսկ ամռան եղանակին ջրասակավ դառնալով, հնարավորություն են տվել նախնադարյան մարդուն ոչ մեծ ուժերով օգտագործել գետերի ջրերը: Քանի որ առանց արհեստական ոռոգման անհնար է Արարատյան դաշտում

¹ Արարատյան դաշտի երկրաբանության մասին տեղեկությունները քաղված են Ա. Բ. Ասլանյան, Региональная геология Армении, Ер., 1958, և Ս. Բ. Բալյան, Структурная геоморфология Армянского нагорья и окаймляющих областей, Ереван, 1963, գրքերից:

երկրագործություն իրականացնել, ուստի և բնակատեղիները միշտ հիմնադրված են գետակների ու հեղեղատների ափերին: Որպես Արարատյան հովտին բնորոշ երևույթ պետք է նկատել, որ այստեղ գետակները վերը նշված երկրաբանական երևույթների հետևանքով հաճախակի փոխել են իրենց հունը և ստիպել մարդկային կոլեկտիվներին համապատասխանաբար տեղափոխվել իրենց հետ: Այդ իսկ պատճառով այսօր Արարատյան հարթավայրում չկա մի հատված, ուր շահյունաբերվեն վաղ կամ այլ շրջանի հնագիտական նյութեր, որոնց տարածումը արդյունք է կամ բնակավայրի տեղափոխման կամ գետի հեղեղման:

Եթե հետևելու լինենք վաղ երկրագործական անցյալի բնակատեղիների տարածմանը և նրանց բնույթին, կարելի է տեսնել, որ նրանք այսօր չունեն մշակութային մեծ կուտակումներ կամ լավագույն դեպքում նրանց բարձրությունը հասնում է 3—4 մետրի:

Այլ է վիճակը վաղ բրոնզեդարյան մշակույթի հնավայրերում. սրանք ներկայանում են բազմաշերտ, բարձր բլուր-բնակատեղիներով (Նախիջևանի Գյուլ-թափա, Մոխրաբլուր՝ էջմիածնի շրջանում և այլն):

Արարատյան հովտի էկոլոգիական պայմանները մ.թ.ա. V—IV հազարամյակներում մոտ են եղել ժամանակակից պայմաններին: Հավանական է, որ այստեղ ինչպես վերջերս, մինչև ճահիճների չորացումը, շատ տարածություններ եղել են խիստ ճահճացած, որտեղ աճել են եղեգն և այլ ճահճային բույսեր, խիտ, գաճաճ թփուտներ (ինչպես այժմ Արաքսի որոգայթներում աճող իրզուլ կոչվող թփուտների տեսակները):

Կիսանապատային և անապատային տարածություններում աղակալած և ավազոտ հողակտորների վրա աճել են կիսանապատային և անապատային ջրասակավ պայմաններին դիմացող բույսեր:

Կենդանական աշխարհը, ինչպես վկայում են հնագիտական նյութերը, ներկայացրել են վայրի խոզը, նապաստակը, այծը, ոչխարը, աղվեսը, եղնիկը, կրիան, գիշատիչներից՝ գայլը, արջը և այլն: Հավանաբար այստեղ շատ են եղել նաև տարբեր տեսակի կրծողներ, սողուններ, ջրային թռչուններ, մոծակներ ու զեղուկներ:

Ահա մոտավորապես այսպիսի բնա-կլիմայական պայմաններում իրենց տնտեսությունն էին վարում Արարատյան դաշտում հաստատված վաղ երկրագործ և անասնապահ կոլեկտիվները, որոնցից մեկի նյութական արտադրության և հոգևոր մշակույթի մնացորդները հայտնաբերվել են Արարատյան դաշտի կենտրոնում Թեղուտ կոչվող հանդամասում:

Հայկական լեռնաշխարհի մ.թ.ա. IV հազարամյակի մշակույթի հուշարձաններից մեկի ուսումնասիրության ստորև կատարվող փորձը հիմնված է Արարատյան դաշտում հայտնաբերված և հետախուզված Թեղուտի, Աղջաղալայի, Վերին Խաթունարիսի բնակատեղիների նյութերի, լեռնաշխարհը և նրան շրջապատող մշակութային տարածքների նմուշների լայն համադրման վրա: